

نگاهی بر تکمله هندی حکیم اهل الله دهلوی

سمانه عربیان الف، وجیهه نامی ب*

الف گروه تاریخ پزشکی، دانشکده طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران

ب گروه تاریخ پزشکی، دانشکده طب ایرانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

چکیده

نسخ خطی، به عنوان شیئی زنده و پویا نمایانگر ابعاد مختلف زندگی در دوران گذشته اند که میراثی ارزشمند و یکی از مهم ترین منابع شناخت فرهنگ و هویت هر ملت به شمار می آیند. معرفی این آثار علاوه بر هموار کردن مسیر پژوهش، موجب ماندگاری و انتقال آن به نسل های آینده خواهد شد. بر همین اساس، در این پژوهش به معرفی یکی از نسخه های خطی پزشکی تأثیرگذار شبه قاره هند، تحت عنوان «تکمله هندی» پرداخته شد. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد کتابخانه ای است که براساس تنها نسخه خطی تکمله هندی موجود در ایران انجام شد. حکیم اهل الله دهلوی یکی از دانشمندان و طبیبان قرن ۱۲ هجری است که علاوه بر آثار طبی، تألیفاتی نیز در زمینه فقه، عقاید و سلوک دارد. تکمله هندی یکی از مهم ترین آثار طبی این نویسنده به زبان فارسی است. این کتاب مشتمل بر یک مقدمه، شرح ۱۵۸ مفرد، شرح بیماری ها و معالجات در ۲۲ فصل و فهرست مندرجات در پایان کتاب است. در این اثر علاوه بر معرفی مکتب طب هندی به بیان داروهای مجرب و کاربرد برخی اصطلاحات و اوزان و مقادیر هندی پرداخته شده است.

تاریخ دریافت: شهریور ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: دی ۱۴۰۲

کلیدواژه ها: تاریخ پزشکی، نسخه خطی پزشکی، داروشناسی، درمان شناسی

مقدمه

مركبات مجرب است كه می تواند اطلاعات ارزشمندی در اختیار پژوهشگران قرار دهد. همچنین نگارش این كتاب به زبان فارسی از دیگر امتیازات آن به شمار می رود كه امکان دسترسی به محتوای كتاب را برای پژوهشگران آشنا به زبان فارسی به ویژه در داخل كشور تسهیل کرده و موجب بهره برداری بیشتر از اطلاعات آن می شود. بنابراین با توجه به ویژگی های ذكر شده، در این نوشتار به معرفی نسخه خطی تکمله هندی پرداخته شد كه تاكنون نسبت به تصحیح و معرفی آن اقدامی نشده است.

پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی براساس نسخه عكسی تکمله هندی با شماره ۵۰۰ عكسی متعلق به كتابخانه مركز احیای میراث اسلامی و منابع كتابخانه ای انجام شده و به بررسی زندگی مؤلف، ساختار و محتوای كتاب پرداخته است.

حکیم اهل الله دهلوی

حکیم اهل الله بن شیخ عبدالرحیم دهلوی، بنابر آنچه بر روی سنگ مزار ایشان حک شده، متولد سال ۱۱۱۱ هجری و متوفی به سال ۱۱۹۰ هجری است، اما صاحب نزهة الخواطر وفات او را در

با توجه به روابط بین ایران و هند و سابقه طولانی استفاده از زبان فارسی به عنوان زبان رسمی شبه قاره هند، این دو عامل از مهم ترین عوامل وجود تعداد زیاد نسخ خطی در کتابخانه های هند به شمار می رود (۱). تکمله هندی نیز یکی از این نسخ خطی است كه توسط حکیم اهل الله بن شیخ عبدالرحیم دهلوی در علم طب و داروهای کاربردی طب هندی به زبان فارسی نگاشته شده است. نویسنده در ابتدای كتاب، علاوه بر ذكر برخی از فواید علم طب هندی، فراهم کردن زمینه استفاده از داروهای مجرب خود را برای افرادی كه به داروهای معمول یونانی دسترسی ندارند به عنوان اهداف تألیف این كتاب برشمرده است (۲). نسخه خطی تکمله هندی، حاوی مطالبی در زمینه های مختلف از قبیل نوع نگرش طب سنتی هند به حوزه دارو و درمان، اصطلاحات دارویی و طبی هندی، اصطلاحات هندی در زمینه اوزان و مقادیر، روش های درمانی به كار گرفته شده، اسامی گیاهان و مفردات به زبان هندی، فرمول و تركيبات دارویی و مفردات و

حدود سال ۱۱۸۷ ه‍.ق (۳) و تعداد دیگری از نویسندگان سال ۱۱۹۳ ه‍.ق نوشته‌اند (۷-۴). او مردی دانشمند و پرهیزکار و طیب بود که نزد برادرش، شاه ولی‌الله (متوفی ۱۱۷۶ ه‍.ق)، تلمذ کرده است. *تکمله هندی*، *تکمله یونانی* و ترجمه کتاب *موجز القانون* ابن‌نفیس (متوفی ۶۸۷ ه‍.ق) در ۵۹۶ صفحه به زبان فارسی از مهم‌ترین آثار این نویسنده است. علاوه بر آثار طبی، تألیفات دیگری مانند *مختصر هداية الفقه للمريغيناني*، *تفسير قرآن* و کتاب‌هایی در فقه و عقاید و سلوک نیز برای ایشان ذکر شده است. در میان آثار طبی او، کتاب *تکمله هندی* و *تکمله یونانی* معروف است، اما ترجمه کتاب *موجز القانون* که علاوه بر ترجمه، شامل توضیحاتی در موارد لازم می‌باشد، ناشناخته است. نویسنده کتاب *نزه الخواطر*، رساله‌ای از این نویسنده تحت عنوان *مختصر فی الطب* ذکر کرده است که احتمال می‌رود منظور همین ترجمه *موجز القانون* باشد. نسخه خطی این ترجمه، در کالج طبی دانشگاه اسلامی علیگر هند نگهداری می‌شود که تاریخ کتابت آن روز دهم ماه رمضان ذکر شده، بدون این‌که اشاره‌ای به سال کتابت آن شده باشد. او در مقدمه این ترجمه نوشته است: «این کتاب قرشی که بسیار مختصر و بخش بر تمام مسائل لازم طب است و اگرچه شرح‌های زیادی برای آن نوشته شده، اما فارسی‌آموختگان از استفاده آن محروم هستند. برای استفاده آنها ترجمه آن با اضافاتی سودمند تقدیم می‌شود» نویسنده در پایان کتاب هم در قالب هشت بیت شعر اشاره می‌کند که این ترجمه را در سال ۱۱۸۰ ه‍.ق در مدت چهل روز به پایان رسانده (۳) که ابیات ابتدایی آن به شرح زیر است:

شد میسر کارم از ربّ الفلق
آن‌که پیدا کرد انسان از علق
یک هزار و یک صد و هشتادمی
سال هجری بوده است ما سبق
موجز القانون اندر چهل روز
شد مترجم جمله تا آخر ورق

تکمله هندی

این اثر، نمونه‌ای از آثار پزشکان شبه‌قاره هند به زبان فارسی است که به تناسب میزان تسلط آنها به زبان فارسی، الفاظ هندی

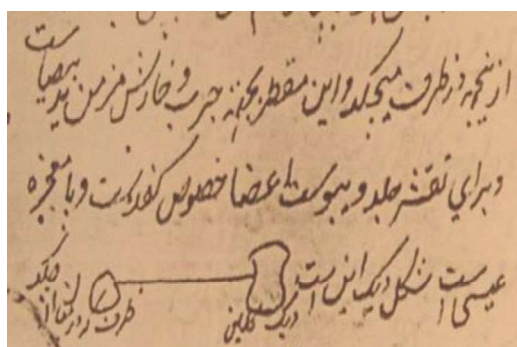
به تعداد کمتر یا بیشتر در آن آثار مورد استفاده قرار گرفته است. این کتاب دارای حاشیه بوده و مشتمل بر یک مقدمه کوتاه، متن اصلی و فهرست مطالب است که در چند صفحه پایانی ارائه شده است. نویسنده، کتاب را با «بسم الله الرحمن الرحيم» آغاز کرده و بعد از حمد و سپاس خداوند و درود بر پیامبر (ص) و خاندان و اصحابش، در کمال تواضع خود را چنین معرفی می‌کند: «... فقیر مفتقر الی رحمته الله الکریم فقیر اهل‌الله ابن‌شیخ عبدالرحیم غفرالله له والوالدیه ...» و هدف از نگارش کتاب و علت نام‌گذاری آن به *تکمله هندی* را نیز چنین بیان می‌دارد: «... بعد فراغ از ترجمه *موجز القانون* به خاطر چنان رسید که برخی از فواید علم طب هندی و بعضی ادویه مجربه خویش در اوراقی چند ارقام نماید تا در اکثر قریات که ادویه مستعمله اهل یونان میسر نمی‌آیند بدین عمل توانند کرد و لهذا به *تکمله هندی* موسوم گردید». در مقدمه به تعریف علم طب پرداخته و از آن به‌عنوان نگاه‌دارنده صحت حاصله و بازآرنده سلامت از دست‌رفته یاد کرده و با تمسک به این بیت از شعر «چرا نالد کسی از تنگدستی / که ملک بی‌قیاس‌ست تندرستی» حصول سلامت را سبب رسیدن به مقاصد دینی و دنیوی ذکر می‌کند. در ادامه به رسم مکتب پزشکی هند، اخلاط سه‌گانه باد (سودا)، تلخه (صفرا) و بلغم را (به‌جای اخلاط چهارگانه متداول در طب ایرانی و یونانی) معرفی می‌کند (۲). بعد از آن به توضیح اخلاط، کیفیات و فواید هریک از آنها پرداخته و از دو فن مهم و برجسته در تشخیص بیماری یعنی بررسی نبض و تجزیه ادرار و مشخصات آن شامل رنگ، مزه، شفافیت و غلظت صحبت می‌کند. در ادامه مطلب بعد از بیان داروهای مفید برای هریک از اخلاط سه‌گانه (۲)، مطالب اصلی کتاب را در دو بخش ارائه می‌کند: بخش اول که از صفحه ۴ آغاز می‌شود، به بیان خواص ادویه مستعمله هند اختصاص یافته و در مجموع به شرح ۱۵۸ مفرد به‌ترتیب حروف الفبا پرداخته است (جدول ۱). نویسنده در این بخش با ذکر نام هر مفرد دارویی و طعم و مزاج آن، خواص و اشکال مختلف دارو را بیان می‌کند و نحوه استفاده و کاربرد آنها را در معالجه بیماری‌ها شرح می‌دهد.

جدول ۱. تعداد مفردات براساس حروف الفبا

ردیف	مفردات	تعداد
۱	الالف	۱۰
۲	الباء	۳۰
۳	الثاء	۱۷
۴	جیم	۹
۵	الدال	۷
۶	الراء	۷
۷	السين	۲۳
۸	الشین	۲
۹	الكاف	۳۰
۱۰	اللام	۴
۱۱	المیم	۱۰
۱۲	النون	۴
۱۳	الهاء	۵

خوردن عندالشرع حرام است مگر برای ضرورت مرض به شرطی که آشکار نرسد» مطالب کتاب در صفحه ۱۳۷ با عبارت «... قد تم بعونه تعالی تمام شد رساله مسمی تکمله هندی تصنیف شاه اهل الله» خاتمه یافته است. بعد از اتمام مطالب اصلی، حدود ۱۰ صفحه به نحوه ساخت چند داروی ترکیبی، دستورالعمل دارویی و چند مطلب طبی اختصاص یافته و در صفحه ۱۴۲ و ۱۴۴ به ترتیب مطالبی از کتاب‌های هندی و شفاء المقتدری نقل شده است. در صفحه ۱۳۸ نیز تصویری از یک ظرف تقطیر (تصویر ۱) نمایش داده شده و فهرست مطالب کتاب (جدول ۲) در صفحات پایانی ارائه شده است.

بخش دوم که از صفحه ۲۰ آغاز می‌شود، در شرح بیماری‌ها و معالجات آنها از سر تا قدم در ۲۲ فصل و نحوه ساخت داروست. در حاشیه برخی از صفحات، در کنار نام یک مفرد، واژه «مجبرب» ذکر شده که به نظر می‌رسد مؤلف، اثربخشی آن مفرد را به تجربه دریافته است و گاه در انتهای برخی از دستورات دارویی عبارت «ان شاء الله تعالی» آمده است. در متن و حاشیه برخی از صفحات کتاب نیز دهلوی با ذکر «هو الشافی»، با مدد از پروردگار، نسخه‌ای را برای درمان بیماری توصیه می‌کند و در آن به درمان، ادویه‌های مناسب و نحوه ساخت آنها اشاره می‌نماید. در صفحه ۱۳۵ با اشاره به حرام بودن مسکرات و حکم آن در مداوای بیماران چنین بیان می‌کند: «آنچه مسکرت

تصویر ۱. ظرف تقطیر

جدول ۲. فهرست کتاب تکلمه هندی

ردیف	عناوین	ردیف	عناوین
۱	ادویه نافع صفرا و بلغم	۱۴	فصل در امراض جگر و سپرز
۲	بیان نبض و بول	۱۵	فصل در امراض امعا
۳	خواص ادویه	۱۶	فصل در امراض گرده و مثانه
۴	فصل در تبها	۱۷	فصل در علل که مخصوص به مردانند
۵	فصل در امراض سر	۱۸	فصل در عللی که مخصوص زنان است
۶	فصل در امراض چشم	۱۹	فصل در علل مقعد
۷	فصل در امراض گوش	۲۰	فصل در علل اطراف و حذب
۸	فصل در امراض بینی	۲۱	فصل در امراض جلدیه و جذام و غیره
۹	فصل در امراض دهان و زبان و دندان	۲۲	فصل در آنچه تعلق [به موی] دارد
۱۰	فصل در علل حلق	۲۳	فصل در معالجات زهرها و تریاقات سموم
۱۱	فصل در امراض سینه و شش و سرفه	۲۴	فصل در طریق کشتن
۱۲	فصل در علل قلب	۲۵	در بعضی آشوهای و ماء اللحم مجرب
۱۳	فصل در امراض معده		

بحث و نتیجه گیری

نسخه خطی تکلمه هندی یکی از آثار معروف طب حکیم اهل الله دهلوی و از تألیفات پزشکی شبه قاره هند به زبان فارسی است که در یک مقدمه و دو بخش اصلی در ۱۵۰ صفحه نگارش یافته است. در بخش اول ۱۵۸ مفرده طب به ترتیب حروف الفبا شرح داده شده و در بخش دوم نیز به شرح بیماری‌ها و معالجات آنها در ۲۲ فصل پرداخته شده است. دستورالعمل‌های دارویی نیز در چند صفحه پایانی و در حاشیه کتاب ضمیمه شده است.

مطالعات انجام شده بر روی منابع حاکی از آن است که تاریخ درگذشت حکیم اهل الله دهلوی مورد اختلاف نظر است به گونه‌ای که بر روی سنگ قبر ایشان ۱۱۹۰ ه.ق حک شده، در یک منبع دیگر ۱۱۸۷ ه.ق و در چند منبع دیگر ۱۱۹۳ ه.ق ذکر شده است.

براساس منابع مورد مطالعه، علاوه بر آثار طب تکلمه هندی، تکلمه یونانی و ترجمه کتاب موجز القانون ابن نفیس، آثار دیگری از قبیل مختصر هدایء الفقه للمرعینانی، تفسیر قرآن و کتاب‌هایی در فقه، عقاید و سلوک نیز برای حکیم

اهل الله دهلوی ذکر شده است.

تألیفاتی در زمینه تفسیر قرآن، فقه، عقاید و سلوک، استفاده از «هو الشافی» در آغاز نسخه‌های دارویی، تأکید بر «حرمت مسکرات» در بخشی از کتاب، «حصول سلامت را سبب رسیدن به مقاصد دینی و دنیوی» دانستن و مواردی از این قبیل، حکایت از نگرش دینی حکیم اهل الله دهلوی دارد. اطلاعات کاربردی موجود در تکلمه هندی از قبیل اصطلاحات دارویی و طب هندی، اوزان و مقادیر هندی، روش‌های درمانی، اسامی گیاهان و مفردات به زبان هندی، فرمول و ترکیبات دارویی و مفردات و مرکبات مجرب می‌تواند مورد استفاده پژوهشگران قرار گیرد.

تضاد منافع

در این مقاله تضاد منافی برای گزارش وجود ندارد.

تشکر و قدردانی

در پایان از همکاری و زحمات بی‌دریغ سرکار خانم لیلا غلامی، کارشناس کتابداری مرکز تحقیقات علوم قرآن، حدیث و طب دانشگاه علوم پزشکی تهران تشکر و قدردانی می‌شود.

References:

1. Kikha B. The indexes of Farsi manuscripts in India. *Journal of Subcontinent Researches (JSR)*. 2014;6 (20):173-198. Available from: <https://sid.ir/paper/503635/fa>.
2. Hakim Dehlawī A. *Takmila Hindi*. Qom; Center for the Revival of Islamic Heritage: 1996. [In Persian].
3. Hakim Syed Zillur Rahman. *Qanun Ibn Sina, Shareheen wa Mutarjemeen-i Aan*. Translated by Hashemi SA. Tehran: Association of Cultural Works and Honors; 2004. [In Persian].
4. Nayyar Wasty HSAA. A History of Iran Pakistan medical relations. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2003. [In Persian].
5. Derayati M. *Fehretgan-e Nuskah'hā-yi Khaṭṭī-i Iran (FANKHA)*. 1st ed. Tehran: National Library and Archives of I.R. IRAN; 2011. [In Persian].
6. Derayati M. *Fehrestvare-ye Dast-Nevesht-haye Iran (DENA)*. 1st ed. Tehran: Library, Museum and Document Center of IRAN Parliament; 2010. [In Persian].
7. Monzavi A. *Fehrestvare-ye Kitabha-yi Farsi*. 2nd ed. Tehran: The Centre for the Great Islamic Encyclopaedia; 2002. [In Persian].

A look at the *Takmila Hindi* by Hakīm Ahlullāh Dehlawī

Samaneh Arabian^a, Vajihe Nami^{b*}

^aDepartment of History of Medicine, School of Persian Medicine, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran

^bDepartment of History of Medicine, School of Persian Medicine, Shahed University, Tehran, Iran

Abstract

Manuscripts, as living and dynamic objects representing different dimensions of life in the past, are a valuable heritage and one of the most important ways to perceive and preserve the culture and identity of any nation. In addition to smoothing the path for research, introducing these works will perpetuate and transfer them to future generations. Accordingly, one of the influential medical manuscripts of the Indian subcontinent under the title of *Takmila Hindi* is introduced in this research. The current research is a descriptive-analytical method with a library approach, which was conducted based on the only manuscript *Takmila Hindi* available in Iran. Hakīm Ahlullāh Dehlawī is one of the scientists and physicians of the 12th century AH, who, in addition to medical works, also has writings in the field of jurisprudence, beliefs and conduct. *Takmila Hindi* is one of the most important medical works of this author in Persian language. This book includes an introduction, description of 158 monographs, description of diseases and treatments in 22 chapters, and a list of contents at the end of the book. In addition to introduction of the Indian school of medicine, approved medicines and the use of some Indian terms and weights and quantities have been discussed in this book.

Keywords: History of Medicine, Medical manuscript, Pharmacology, Therapeutics

Corresponding Author: v_nami43@hotmail.com